

NAZİRLƏR

XUDADAD BƏY MƏLİKASLANOV - TƏRİQ VƏ MƏBİR (YOLLAR), POÇT VƏ TELEQRAF NAZIRI; TİCARƏT, SƏNAYE VƏ ƏRZAQ NAZIRI

CAMO BƏY HACINSKI - DÖVLƏT MÜFƏTTİŞİ; POÇT VƏ TELEQRAF NAZIRI

BEHBUD XAN CAVANŞİR - DAXİLİYYƏ NAZIRI; TİCARƏT VƏ SƏNAYE NAZIRI

ƏBDÜLƏLİ BƏY ƏMİRCANOV - MALİYYƏ NAZIRI; DÖVLƏT NƏZARƏTÇISI

AĞA AŞUROV - TİCARƏT VƏ SƏNAYE NAZIRI; ƏRZAQ NAZIRI; POÇT VƏ TELEQRAF NAZIRI

Ərazi bütövlüyümüzün təmin edilməsində Qafqaz İslam Ordusunun rolu

Rusiyada 1917-ci ilin fevral və oktyabr aylarında baş verən inqilablər nəticəsində dövrün nəhəng imperiyalarından biri olan çar Rusiyası çökdü. İmperiyanın çökməsi ilə müstəmləkə boyunduruğu altında əziyyət çəkən bir sıra xalqların müstəqillik ideallarının gerçəkləşməsinə imkanlar yarandı. Həmin imkandan ilk faydalanənlardan biri də Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan xalqı idi. Etiraf etmək lazımdır ki, bu müstəqilliyin gerçəkləşməsində qabaqcıl demokratik fikirlili Azərbaycan aydınlarının çox böyük xidmətləri olmuşdur. Birca faktı xatırladaq ki, həmin dövrdə çar Rusiyası tərkibində yaşayan müxtəlif xalqları təmsil edən 35 milyon müsəlmandan yalnız Qafqazda yaşayan bir neçə milyonluq müsəlman öz müqəddəratını təyin etmək uğrunda mübarizəyə qalxaraq, müvəqqəti olsa da, müstəqilliklərini qovuşa bilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan türkləri, xüsusən də onun qabaqcıl hissəsi arasında etnik özünüdərk, milli şüurun və milliyətçilik ideyalarının inkişaf etməsinin bir yekunu idi. Əslən Axıska türkü olan və Bakıda jurnalist kimi çalışan Ömər Faiq Nəmanzadə 1918-ci ilin əvvəllərində Baş nazir Tələt Paşa ilə görüşündə azərbaycanlılarda türklük şüurunun inkişafına toxunaraq deyirdi: "Paşam, mən qəzetçiyəm. Azərbaycan mətbuatında çox çalışmışam. Azərbaycan xalqı türklüklerini qəti dərk etmiş bir millətdir. İstiqlala layiqdirlər. Güclü bir ədəbiyyata malikdirlər" (1, 56).

Birinci Dünya müharibəsinin vurduğu ağır yaralar və imperiyanın tənəzzülü Azərbaycan üçün bir sıra ciddi problemlər də gətirdi. Əvvəla, Azərbaycan, o cümlədən də neftlə zəngin Bakı şəhəri Dördlər İttifaqı, Antanta və bolşevik Rusiyası arasında maraqların və münasibətlərin toqquşduğu kəskin mübarizə məkanına çevrildi. Şəraitdən asılı olaraq onların Bakıda müdafiə etdikləri qeyri-müsəlmanlardan ibarət hakimiyyəti tez-tez əldən-ələ keçir, ölkənin sərvətləri, xüsusilə də neft ehtiyatları talan edilirdi. İkincisi, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Rusiyanın I Dünya müharibəsindən çıxması nəticəsində Şərqi cəbhəsindəki rus hərbi birləşmələri və onların tərəfində vuruşan ermənilər silahları ilə birgə tərxis olunaraq Cənubi Qafqaza axın etdilər. Ac-yalavac əsgər kütlələrinin tərxisi bölgədə gərginliyin və quldurluğun artmasına rəvac verdi. Digər tərəfdən, bu əsgər kütləsindən bölgədəki güclər də öz maraqlarına uyğun faydalanmağa say göstərərək ölkədəki qarma-qarışıqlığı bir az da dərinləşdirdilər. Üçüncüsü, həm Antanta, həm də bolşevik Rusiyası ermənilərə yardımlar edərək onları Cənubi Qafqazda təşkilatlanmış hərbi gücə çevirdilər. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, hələ 1915-ci ildə Türkiyədə baş verən hadisələrdən və Almaniyə ilə sovet Rusiyası arasında 1918-ci il martın 3-də bağlanan Brest-Litovsk sülhündən (həmin müqaviləyə görə, Qars, Ərdahan, Batum Osmanlı Türkiyəsinə qaytarılırdı) sonra 250 minə yaxın erməni Cənubi Qafqaza köç etmişdi. Antanta ölkələri tərəfindən maliyyələşdirilən və silahlandırılan bu ermənilərdən Osmanlı Türkiyəsinə qarşı döyüşlərdə geniş

miqyasda istifadə olunurdu. 1917-ci il dekabrın 7-də İngiltərə Hərbi Şurası ermənilərə maliyyə dəstəyi və Qafqaza fərqli yollarla erməni könüllü dəstələrinin gəlməsinə icazə verməsi ilə bağlı qərar qəbul etmişdi (2, 101). Həmin dövrdə İngiltərə tərəfindən ermənilərin dəstəklənməsi üçün ayrılan yardım 20 milyon sterlinqə bərabər idi (3, 329). Sadəcə, pul deyil, müxtəlif silah və sursatlar da ermənilər üçün tədarük edildi.

“ Bu yardımlar Versaldakı Antanta Ali Hərbi Şurasının ingilis hərbi mütəxəssislərinin 1917-ci ilin dekabr ayındakı memorandumunda açıq şəkildə göstərilməkdədir: “Ermənilərə hər vəziyyətdə işğal etdikləri bölgələrdə pul, silah və sursat tədarükü ingilis siyasətinin maraqları daxilindədir. Bu təcrübənin uğurlu olması nəticəsində erməni qüvvələrindən gələcəkdə türklərin diz çökməsi üçün faydalanmaq olar” (4,97). Digər tərəfdən, Şərqi cəbhəsindən tərxis olunan rus hərbi hissələri də silahlarının böyük bir qismini ermənilərə verərək Qafqazı tərk edirdilər. Eyni zamanda, Şərqi cəbhəsindən tərxis olunanların sırasında da xeyli miqdarda erməni əsilli zabit və əsgər var idi. Onların bir çoxu mütəşəkkil erməni dəstələrinə qoşularaq müsəlman əhalinin qarət və qətl ilə məşğul idilər.

Təkcə Bakı şəhərinə Şərqi cəbhəsindən tərxis olunmuş 6 min erməni əsgəri gəlmişdi. Himayədarları tərəfindən üstün və təşkilatlanmış güc halına gətirilən ermənilər Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinə divan tutur, yaşayış məntəqələrini dağıdır, insanları qətl edir və əmlaklarını talayırdılar. Tarixi faktlar sübut edir ki, həmin dövrdə on minlərlə azəri türkü bu cür erməni özbaşınalıqlarının qurbanı olmuşdur. Nəhayət, o vaxtlar təxminən 2 milyon əhalisi olan Azərbaycanın (5, c.85) ərazisinin az qala yarısından çoxu və özü də əhalinin daha sıx yaşadığı yerlər erməni və bolşeviklərin nəzarəti altında idi (6, 346). Göründüyü kimi, yeni tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqı təklənmişdi və ixtiyarında olan resurslarla mövcud bolşevik-dəşnak təhlükəsi ilə təklidə mübarizə aparmaq iqtidarında deyildi (6, 231).

Belə bir ağır vəziyyətdə yenica yaranan AXC-nin də təkbəşinə bu problemləri həll etməsi xeyli dərəcədə problematik görünürdü. Düzdür, AXC yeni hakimiyyət strukturları quraraq öz hakimiyyətini bütün bölgələrə yaymaq, qonşu dövlətlərlə sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, beynəlxalq aləmdə tanınmaq, kaos və qarma-qarışıqlığın aradan qaldırılması, ölkənin müstəqilliyinə və varlığına olan təhdidlərin, eləcə də onun parçalanmasına gətirib çıxara biləcək fəaliyyətlərin qarşısının alınması və s. üçün ciddi işlərə başladı. Lakin onun bu işləri gerçəkləşdirə biləcək nə yetərincə gücü, nə də resursları var idi. AXC rəhbərləri yaxşı dərk edirdilər ki, bölgədə rəqib güclərin maraqlarının kəsişdiyi, hərəc-mərcliyin hökm sürdüyü və azərbaycanlıların da calb olunduğu etnik münaqişələrin tüğyan etdiyi bir zamanda Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasında ciddi çətinliklərlə üzləşəcəklər. Müstəqilliklərini elan etmiş qonşu erməni və gürcülər çoxdan idi ki, oriyentasiya axtarırdı idilər

və böyük güclərə sığınmağın yollarını arayırdı və bundan da yetərincə faydalana bilirdilər. Azərbaycanın bu problemlərinin həllində ona yardım edə biləcək yeganə güc dil və din baxımından qohum olan Osmanlı Türkiyəsi idi. Hələ fevral burjuva inqilabından sonra Azərbaycanın bəzi bölgələrindən ayrı-ayrı nümayəndə heyətləri erməni qiyamlarının və rusların özbaşınalıqlarının qarşısının alınmasına, eləcə də müstəqillik mübarizəsində kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət ünvanlamışdılar. Belə nümayəndə heyətlərdən birinə Gəncə Milli Komitəsi adından N.Şeyxzamanov başçılıq edirdi. O, çətinliklə də olsa İstanbula gedərək Ənvər Paşa, Tələt Paşa, Xəlil paşa və Sultan Rəşad kimi yüksək mənsəbli Osmanlı rəsmiləri ilə görüşüb Gəncə Milli Komitəsi adından yardım müraciətini çatdırmışdı. Nağı Bəy xatirələrində bu haqda yazırdı: “Mən etimadnaməmi çıxarıb Tələt Paşaya verdim. “Əziz paşalarım, Azərbaycan xalqı 100 ildir ki, çar hakimiyyətinin zülmü altında inləməkdə idi. Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunarkən səkkiz xanlığın xalqı olan azərilər, yəni dini bir, dili bir, adət və ənənələri bir olan millətimiz Türk millətidir. Millətimiz rus hakimiyyətinə qarşı gecəli-gündüzlü hər fədakarlığa qatlaşaraq çalışdılar. Bu çalışmaları rus çarlığının devrilməsində böyük rol oynamışdır. Qafqazda başsız qalan rus ordusu pərişan halda idi. Millətimizin silahlı qüvvələrinin hücumuna, təzyiqinə döza bilmədilər. Onlar az bir vaxtda silahlarını ataraq çəkildilər. Azərbaycanın hər tərəfində xalqı idarə edə biləcək milli komitələr quruldu. Artıq anarxiyadan heç bir əsər-ələmət qalmadı. Ancaq bu gün üçün yaxşı olan bu vəziyyət səhə təhlükəlidir. İqtisadiyyatımız, ictimai vəziyyətimiz, imanımız, mədəniyyətimiz hər sahədə rus millətindən qat-qat üstün olsa da, azəri türklərinin istiqbalı qaranlıq görünür. Müstəqil yaşamağa öyrənmiş millətimizin böyük bir nöqsanı vardır. Xalqımızın vaxtla hərbi təlim və tərbiyədən məhrum edilməsi və rus çarı Dəli Pyotrün vəsiyyətnaməsi gərəyincə İran və Türkiyə Rusiya himayəsi və nüfuzu altına keçmədən Qafqazdan əsgər alınmamasını əmr etməsi bu əskikliyi doğurmuşdur. Azərbaycan xalqı sizdən yardım gözləyir. Siz qardaş əlinizi bizə uzadaraq yardım edin. Müstəqil olaq. Siz bizi çəkib özünüza qatmaq istəyənsiz, biz buna razı ola bilmərik (bu zaman mərhum Tələt Paşa salondakılara “baxın ilhəki nə gözəl türkçə anladır” dedi). Bizə böyük hərbi qüvvə göndərməyin. Bizə hərbi mütəxəssis və çavuş AXCları göndərin. Bizdə az bir zamanda böyük hərbi qüvvə qurmağın imkanı vardır. Türk olduğumuz üçün istənilən qüvvə qanımızda mövcuddur. Xalqımızın milli qüvvətinə güvənərək az bir zamanda rusları torpağımızdan təmizləyib atə bildik” (1, 56).

Nuru Paşa

Osmanlının borcu idi (11).

Bolşevik-daşnakların azğınlığı və müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qətləmlər və Qafqazlarda baş verən bir sıra proseslər Tələt Paşa və Ənvər Paşa öndərliyindəki Osmanlı hökumətinin Cənubi Qafqaza qoşun hissələri göndərilməsi fikrini qətiləşdirdi. Bunu Türkiyənin Batum konfransındakı nümayəndə heyətinin başçısı Xəlil bəyin 1918-ci ilin may ayının 26-da Zaqafqaziya nümayəndə heyətinin başçısına təqdim etdiyi memorandumdan da hiss etmək mümkün idi. Memorandumda deyilirdi: "... Zati-alilərinə məlum olduğu üzrə Qafqazın vəziyyəti çox kritik və qarışıqdır və çözümlənməyə möhtacdır. Bakı və ətrafında yüz minlərcə türk və müsəlmanlar özlərinə inqilabçı deyən vicdansız haydukların qanlı pəncəsində inləyir. Bu zavallıları təhdid edən düzəlməsi imkansız fəlakət gündən-günə artmaqdadır. Saysız mütəşəkkil quldur dəstələrinin təcavüzünə məruz qalan Qafqazın başqa bölgələrindəki türk və müsəlman xalqın vəziyyəti də heç cür ümidverici deyildir. Rəis həzrətləri, qəbul edərsiniz ki, bu adı daşımağa layiq olan heç bir hökumət qonşu olduğu bir ərazidə belə cinayətlərin cəzasız qalmasına dözməz və yenə qəbul edərsiniz ki, Qafqazı məhv edən bu anarxiya münasibətilə Dövlət-Aliyyəyi-Osmaniyyənin vəziyyəti çox nazikdir. Çünki bu anarxiyanın Dövlət-Aliyyəyi-Osmaniyyənin əhalisi ilə eyni irq və dinə mənsub bir əhalinin əsasıdır və dəxi əlaqəsi vardır. Digər tərəfdən, ümumi hərbin gərəyi olaraq Dövlət-Aliyyə öz ordusunu digər cəbhələrə Qafqaz yolu ilə göndərmək məcburiyyəti qarşısındadır. Bu da indiki müəyyən olmayan vəziyyətə son qoymağı tələb edir" (12, 83-84). Digər tərəfdən, AXC ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında iyunun 4-də bağlanmış müqaviləyə (IV maddəyə) əsasən Osmanlı hökuməti dinclik və əsası möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, əgər ehtiyac olarsa, Azərbaycana hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürürdü (13, v.1-3).

“ Ölkədə erməni-rus talanlarının davam etməsi, eləcə də Bakı XKS-nin qoşunlarının Gəncəyə doğru irəliləməsi 4 iyun müqaviləsindən dərhal sonra Azərbaycan hökumətini məcbur edirdi ki, hərbi yardımla bağlı müqavilə şərtlərindən istifadə etsin. Bu məqsədlə Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacinski Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsi barədə Türkiyə nümayəndələri ilə danışıqlar apardılar.

Müqavilə öhdəliklərinə görə onlar Osmanlı hökumətindən Azərbaycana ordu göndərilməsini rica etdilər (14, 530). Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski parlamentdəki çıxışlarından birində Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istənilməsi məsələsini dəyərləndirərək deyirdi: "Türkiyə-Azərbaycan sülhnaməsinin bir maddəsinə görə, məmləkətimizə nə vaxt lazım olsa, hüququmuzun müdafiəsi üçün türklər bizə bir qədər əsgər verməli idilər. Ona görə ki, darda qaldıqda bu çarəyə təvəssül edildi. Türklər imzalarına əməl və vəzifələrini hüsn-ifa etdilər. Əlbəttə, qoşunsuz, gücsüz görülməsi pak müşkül olan işlər çox çətinliklə yavaş-yavaş işlənirdi. Bizə xaricdən qüvvə almaq üçün başqa millət və dövlətə müraciət etmək bəzi şəraitdən dolayı mümkün deyildi, müraciət etdikdə də

bir nəticə hasil olmazdı, ona görə ki, dindəş və millətdeşimiz olan Türkiyəyə müraciət edildi" (18, 39).

“ Qeyd edək ki, Osmanlı dövləti Azərbaycan nümayəndələrinin əvvəllərdən olunmuş müraciətlərinə əsasən praktik fəaliyyətə başlamışdı. Ancaq Osmanlı dövlətini ciddi surətdə narahat edən bir məqam var idi ki, o da Cənubi Qafqazda ciddi maraqları olan, müttəfiq Almaniyanın Azərbaycana türk hərbi kontingentinin yeridiləcəyinə etiraz edə biləcəyi ilə bağlı idi. Elə hərəkət edilməli ki, bu, Almaniyanın etirazlarına səbəb olmasın. Ona görə Osmanlı hökuməti qərara aldı ki, Osmanlı ordusu və Azərbaycan könüllülərindən ibarət İslam Ordusu yaradılsın.

Ənvər Paşanın fikrincə, belə olduqda Almaniyanın müqavimətini aradan götürmək olardı (15, 164). Əslində, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmasına Ənvər Paşa hələ 1918-ci ilin mart ayından başlamış və aprel ayının 5-də o, Qafqaz İslam Ordusunun təşkili haqqında əmri imzalamışdı (16, 85-86). Qafqaz İslam Ordusunun qarşısına qoyulan əsas məqsədlər əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: ermənilərin ingilislərlə birləşərək Bakını işğal etməsinə maneçilik törətmək; Bakıda müsəlmanlar və bolşeviklər arasındakı müharibəyə müdaxilə etmək; Bakı ilə bağlı "almanların ehtiraslarına mane olmaq"; Qafqaz müsəlmanlarını təcavüzdən qurtarmaq" (17, 234).

Yeni yaradılacaq Qafqaz İslam Ordusuna Ənvər Paşa özünün ən yaxın və etibarlı adamlarından biri, ögey qardaşı Nuru Paşanı təyin edir. Tezliklə Nuru Paşanın rəhbərliyindəki hərbcilər (300 nəfər) Araz çayını keçib (mayın 20-də) Gəncəyə doğru hərəkət etməyə başlayaraq mayın 25-də şəhərə yetişdilər (19, 106). Gəncədə xalq qıraqlı bölgələrdən gələnlərin iştirakı ilə Türk əsgərlərini böyük təntənə ilə qarşıladılar. Sonralar M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: "O zaman müdhiş bir anarxiyaya məruz, digər tərəfdən də, bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan Gəncə Nuru Paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi qarşılamışdı. Xalqın ona göstərdiyi istiqbal Gəncə tarixində görünməmişdi" (20, 38-39). Nuru Paşa Gəncəyə gəldikdən sonra onun ilk addımlarından biri Azərbaycanın müxtəlif məntəqələri ilə əlaqə yaratmaq və həmin məntəqələrdə müqavimət dəstələrinin təşkilinin genişləndirilməsinə cəhd göstərməklə bağlı idi (6, 272). Az zaman içərisində Gəncə-Qazax, Zaqatala, Nuxa, Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl, Qarabağ və Zəngəzurun şərq tərəflərini əhatə edən məntəqələrdə əsası təmini üzrə idarə və komandalar təsis edildi (6, 272). Türk qoşunları Gəncədə olarkən digər mühüm bir addım isə oradakı erməni (Gəncədə təxminən 20 minə qədər erməni yaşayırdı) silahlı dəstələrinin tərk-silahı ilə bağlı idi. Xatırladı ki, Gəncədə erməni qəsəbəsinin əhalisi inqilab dövründə silah yığmış və hətta 600 nəfərdən ibarət tam təşkil olunmuş, tüfənglər və pulemyotlarla silahlanmış taborə malik idi (19, 183). Baş verən döyüşlər nəticəsində erməni silahlı dəstələri tərk-silah edildi. Türklər Azərbaycanda ilk şəhidini də bu döyüşlərdə vermişdi.

İyunun əvvəllərində digər Türk hərbi hissələri artıq Gəncəyə yetişməkdə idilər. Türkiyə qoşunlarının digər bir qismi Qars və

Gümrüdən keçib Qarakilsə-Dilican-Qazax və Ağstafa yolu ilə, başqa bir hissəsi isə Cənubi Azərbaycan-Qarabağ istiqamətindən hərəkət edərək Azərbaycana daxil olmaqda idilər. Mürsəl Paşanın başçılıq etdiyi Türkiyə ordusunun ən yaxşı diviziyalarından olan 5-ci diviziya iyun ayının əvvəllərində Gəncəyə daxil oldu. 257 zabıtdən və 5575 əsgərdən ibarət olan bu diviziyanı Azərbaycan əhalisi böyük sevinclə qarşıladı (21, 63).

Sovet Rusiyası, Bakı XKS və Almaniya, eləcə də Gürcüstan Osmanlı dövlətinin bu hərəkətlərindən dərin narahatçılıq keçirməyə başladılar. Hətta Almaniya Gürcüstana təzyiqlər göstərirdi ki, Osmanlı qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmasın. Ona görə iyun ayının 10-da Borçalı istiqamətindən Azərbaycana doğru hərəkət edən türk qoşunları alman-gürcü qoşunları ilə üz-üzə dayandı. Çox da böyük olmayan hərbi əməliyyat nəticəsində Türkiyə ordusu general Kressin başçılıq etdiyi alman-gürcü dəstələrini geri oturtdu və xeyli sayda əsir aldı. Bu hadisə ilə bağlı iyun ayının 11-də Almaniya Baş Qərargahı öz teleqramında Türkiyədə və Yaxın Şərqdə olan hərbi hissələrini çıxaracağı ilə Osmanlı hökumətini hədələyirdi və hərbi əsirləri buraxmağı tələb edirdi (22, 479). Lakin bütün bunlara baxmayaraq, nə alman-gürcü qoşunları, nə də digər qüvvələr Türk ordusunun Gəncəyə, son nəticədə isə Bakıya hərəkətinin qarşısını ala bildi.

Bakıda yerləşən bolşevik-daşnak hökuməti Azərbaycan xalqının müstəqilliyinə və türklərin burada möhkəmlənməsinə qısqançılıqla yanaşaraq öz silahlı dəstələrini Gəncənin üzərinə göndərdi. Onlar həm Şamaxı yolu ilə, həm də dəmir yolu xətti boyunca qərbə doğru irəliləməkdə idilər. Belə bir vaxtda hər hansı bir lənglik göstərmək əlavə neçə-neçə kəndin itirilməsi, qanlar bahasına geri qaytarılacaq mövqelərin əldən verilməsi demək idi. Qəti və sürətli tədbirlərin həyata keçirilməməsi həm də nə qədər insanın öz yurd-yuvasından qovulması, əzab və işgəncələrə düşməsi ilə nəticələnərdi. Ona görə də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı türk qoşunları yetişənə kimi şərqə doğru hərəkətin başlanmasına qərar verdi (6, 371). İyunun 11-dən etibarən bolşevik-daşnaklarla müxtəlif istiqamətlərdə (Ucar, Goyçay, Kürdəmir, Qaraməryəm və s.) bir sıra qanlı döyüşlər baş verdi. Bu döyüşlərdə QİO-da xeyli itkilər vermək bahasına düşmənin hücumlarını dayandıra bildilər. Bundan sonra iyunun 27-də yenidən hücumə cəhd edən bolşevik qoşunları məğlub edilərək geri oturduldu. Əks-hücum nəticəsində Göyçay və Müsüslüdə mühüm qələbələr əldə edildi. Bakıya doğru irəliləmək üçün əlverişli imkan yarandı. Bu döyüşlərdən sonra QİO 28 iyun-2 iyul arasında Salyan ətrafında olan bolşevik-daşnak qoşunlarını darmadağın edərək bu əraziləri

da düşməndən təmizlədi. İyul ayında Qafqaz İslam Ordusu Şamaxı (19-22 iyul 1918-ci il) və Hacıqabul (26-31 iyul 1918-ci il) ətrafında düşmən qüvvələrini məğlub edərək Bakıya yaxınlaşdı. Artıq iyulun sonlarında Bakı ətrafında döyüşlər gedirdi. Vəziyyətin gərginləşdiyini görə Bakı komissarları iyulun 31-də hakimiyyətdən getmələrini bəyan etdilər (23, 616). Avqustun 1-də isə Bakıda daşnaklar, sağ eserlər və menşeviklər "Sentrokaspi və sovetlərin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin Diktaturası" adlı hökumət təşkil etdilər. Bakı Soveti kimi, Sentrokaspi Diktaturası da Xalq Cümhuriyyətini tanımır, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyənləşdirmək istəyini heç bir vəchlə qəbul etmir, AXC-nin dəvəti ilə Azərbaycan xalqının imdadına çatmış Türk qoşunlarına işğalçı kimi baxırdılar (19, 264).

Bakıya olunan hücumların qarşısını almaq üçün Sentrokaspi diktaturası ingilislərin qüvvələrindən faydalanmaq istədilər. Bunun üçün Ənzəliyə gedən nümayəndə heyəti general Denstevil başda olmaqla ingilis qüvvələrini Bakıya dəvət etdilər. Digər tərəfdən, Almaniyaya ilə bolşevik Rusiyası arasında avqustun 27-də gizli bir müqavilə imzalandı. Müqavilənin 14-cü maddəsi isə bilavasitə Azərbaycana aid idi. Müqavilədə Almaniyaya tərəfi öhdəlik götürürdü ki, Qafqazda üçüncü dövlətin (Osmanlı dövləti) hərbi qüvvələri Kür çayının mənsəbindən Petropavlovsk kəndinə qədər, Şamaxı qəzasının sərhədləri boyunca Əyrioba kəndinə qədər, Bakı, Şamaxı və Quba qəzaları sərhədləri boyunca Bakı qəzasının şimal sərhədlərindən dənizə qədər olan ərazilərə keçməsin (24, 443-444). Bu müqavilədən Osmanlı dövləti avqustun sonlarında xəbər tutdu. Almanların bu hərəkəti Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru irəliləyişini sürətləndirdi. Nəhayət, sentyabrın 15-də Azərbaycan və Osmanlı hərbi birləşmələri Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Bakı şəhərinə daxil olaraq oranı düşmənlərdən azad etdilər. Bakının alınması Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığının uğurlu yekunu idi. Hadisə Türkiyədə də böyük sevincə qarşılanmış və bununla bağlı şənliklər təşkil olunmuşdu. Bakının azad edilməsinin böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Azərbaycan və türk silah qardaşlığının sayəsində Azərbaycan təbii, tarixi paytaxtına, milli, mənəvi, elm və mədəniyyət mərkəzinə qovuşdu (11).

Azərbaycan torpaqlarının azad olunması asan başa gəlməmişdi. Bu qələbə Qafqaz İslam Ordusu tərkibində vuruşan yüzrlərlə Türk və Azərbaycan oğullarının qanı bahasına ərsəyə gəlmişdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan torpaqlarının azad olunmasında Qafqaz İslam Ordusu 4 min əsgər və zabıt şəhid vermişdi (25).

Ənvər Paşa

1918-ci ilin payızında alman-türk bloku dünya müharibəsində məğlubiyyəti ilə bağlı oktyabrın 30-da Türkiyə Mudros barışıqının ağır şərtlərinə imza atmalı oldu. Osmanlı imperiyası ilə yanaşı, onun müttəfiqi sayılan Azərbaycan iştirak etmədiyi müharibədə məğlub sayıldı (21, 51). Mudros barışıqının on birinci maddəsinə görə, Türkiyə ordusu tezliklə Cənubi Azərbaycanı və Zaqafqazı tərk etmək zorunda qaldı. Eyni zamanda, Mudros barışıqının şərtlərinə görə, müttəfiqlər Bakını işğal etməli idi. Noyabrın 4-də Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan hökuməti adından Mudros barışıqının Azərbaycana aid maddələrinə etirazını bildirdi (26, 19).

Azərbaycan üçün faciəvi olan bu müqavilənin ağır şərtlərinə baxmayaraq, xalqımız vaxtilə türk ordusunu böyük hərəratla qarşıladığı kimi, dünya müharibəsində məğlub dövlətlər arasında olmasından ehtiyat etməyərək onu dərin hörmət və ehtiramla yola saldı. Noyabr ayının 10-da, bazar günü Azərbaycan hökuməti Nuru Paşanın şərəfinə ziyafət verdi. Ziyafətdə 400 nəfər tanınmış ziyalı və siyasi xadim, sənayeçilərin nümayəndələri, siyasi partiyaların və cəmiyyətlərin liderləri, Azərbaycan ordusunun rəhbərliyi iştirak edirdi (16, 158). Həmin ziyafətdə çıxış edən Fətəli Xan Xoyski Azərbaycan uğrunda qanı tökülən Türk əsgərlərinin heç vaxt unudulmayacağını vurğulayaraq dedi: "Azərbaycanın döyüş meydanlarında bizim türk qardaşlarımızın qanı bizim qanımızla bir-birinə qarışdı. Mənşə etibarilə biz bir-birimizə qohumuq, indi Azərbaycan torpaqlarında bir-birinə qarışan qanımız bu qohumluğu daha da möhkəmləndirdi. Azərbaycanın azadlığı uğrunda tökülmüş qanlar Osmanlı və Azərbaycan türkləri arasında dostluğun və qırılmaz əlaqələrin möhkəm təminatıdır" (27). ♦

Şirin Bünyadova
tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Əsgər Əhməd
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: Asker57@gmail.com

Ədəbiyyat:

1. Nağı Keykurin. Nağı Bay Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlalçılıq fədailəri. Bakı, Təknur, 2007.
2. PRO CAB (Cabinet Papers) 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917.
3. Yerasimos Stefanos. Milliyetlər və sınırlar. Balkanlar, Kafkasya və Orta Doğu. İstanbul: İletişim yayıncılık, 2000.
4. PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, "Note on the Military Situation in Armenia" by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.
5. N.Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu'nun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı: Azərbaycan və Dağıstan'ın bağımsızlığını qazanması, 1918. Ankara: Genelkurmay basım evi, 1996.
6. M. Süleymanov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. I cild, Tehran, Firuzan Nəşriyyatı, 2014.
7. E.Şixəliyev. İngiltərənin Cənubi Qafqaz siyasətində erməni amili və Naxçıvan məsələsi (XX əsrin əvvəlləri). Strateji təhlil, say 4 (11), 2014. səh. 9-22.
8. M. Görüryılmaz, Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918), Qismət, Bakı, 2009.
9. Y. Reha. Birinci Dünya müharibəsi başlanğıcında Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, 2008, s.57-74.
10. V.Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnaşr, 2011.
11. M.Qasimli. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. <http://kaspi.az/az/qafqaz-islam-ordusu-ve-azerbaycan>.
12. T.Sünbül. Azərbaycan Dosyası. Ankara, Kök Yayınları, 1990.
13. Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi. 04.06.1918. //ARDA, f.894, s.2, i. 88, v.1-3.
14. N.Kurat. Türkiyə və Rusiya. Ankara, Ankara Üniversitesi Basım evi, 1970.
15. Mim Kemal Öke. Ermeni Meselesi. İstanbul, Aydınlar ocağı, 1986.
16. C.P.Həsənlı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920). Bakı, "Garisma" MMC, 2009, 576 səh.
17. M.Süleymanov. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008.
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)

Резюме

Статья посвящена исследованию вопросов, связанных с Кавказской исламской армией, которая сыграла важнейшую роль в сохранении территориальной целостности и обеспечении безопасности Азербайджана. Отметим, что в связи с выходом большевистской России из Первой мировой войны на Южном Кавказе сложилась новая обстановка. В результате этого в регионе сформировались новые самостоятельные государства. Но такое положение одновременно привело к возникновению ряда проблем в отношении народов региона, в особенности, мусульманских тюрок. Разбойные группировки из демобилизованных с Южного фронта солдат и офицеров армянского и русского происхождения грабили, убивали, мучили население мусульманско-тюркских сёл. В то же время богатый нефтью Баку тоже находился в руках враждебных сил, которые хотели распространить свою власть на весь Азербайджан. Естественно, у правительства Азербайджана, только начавшего формироваться, не было ресурсов и никаких возможностей, чтобы противостоять этому. Поэтому АДР с целью использовать условия заключенного с Османской Турцией в Батуми договора и получить помощь в решении этих проблем обращается к братскому турецкому государству за помощью. Османское правительство, положительно оценив это обращение, посылает в Азербайджан часть своих войск под предводительством Нуру Паши. С помощью тюрок была сформирована Кавказская исламская армия, к которой примкнули и добровольцы из Азербайджана. В скором времени эта армия, нанеся тяжелые удары по армяно-русским формированиям, стала освобождать одну за другой азербайджанские территории. Наконец, 15 сентября 1915 года усилиями Кавказской исламской армии Баку был освобожден от вражеских сил. При поддержке турецких военных, находящихся в Азербайджане, в республике была проведена большая работа в области строительства национальной армии.

Ключевые слова: Парламент, Расулзаде, заседание, толпа.

Summary

The Article is devoted to the investigation of the items relating to Caucasian Islamic army which played a substantial role in the ensuring of Azerbaijan's territorial integrity and security. We must mention that, after Bolshevik Russia ended the World War II, the new and different situation arose. As a result of that, the new states were formed in the region, but this brought along a lot of problems for the region peoples, especially for Muslim Turks. Armenian and Russian origin soldiers and officers who released from the Eastern front destroyed Muslim-Turkish villages, murdered peaceful residents. Baku, rich with petrol were, at the same time captured by the enemy forces and they intended to spread their authority to whole Azerbaijan. Naturally, recently formed Azerbaijan State had not had the opportunity to prevent this. That's why Azerbaijan Republic applied the Ottoman state for help to solve these problems and benefit from The terms of Batum treaty. Appreciating positively, Ottoman state sent the part of its troops to Azerbaijan by the leading of Nuru pasha. Caucasian Islamic Army was formed with the participation of Azerbaijanis by the help of Turkish officers. Soon this army defeated Armenian-Russian armies and released Azerbaijani lands. Finally, Baku city was released from enemies by the efforts of Caucasian Islamic army in September 15, 1915. The enemy forces were defeated in other regions of Azerbaijan. Great measures were taken in the field of army construction in Azerbaijan by the help of Turkish army.

Key words: Parliament, Rasulzadeh, meeting, crowd.